

De leden van Smart in de kijker

Een studie op basis van werkaangiften

Dankzij een langlopende academische studie over de beroepen in de podiumkunsten kunnen we voor het eerst een precies idee vormen over het aandeel van Smart als werkgever in de artistieke sectoren. De onderzoekers van deze studie hebben immers de (anonieme) gegevens van de coöperatie vergeleken met de gegevens van de Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid. Zo konden ze vaststellen dat drie van de tien kunstenaars en kunstwerkers¹ in de podiumkunsten tussen 2005 en 2015 via Smart werkten. We lezen hier de eerste resultaten.

Smart, dat meer dan twintig jaar geleden werd opgericht en sinds enkele jaren een coöperatie is, is één van de belangrijkste instellingen in België op het vlak van werk in de artistieke sector en – meer algemeen – de hedendaagse veranderingen

van de arbeidsmarkt en de nieuwe vormen van werk die ze teweegbrengen. De bekendheid van Smart reikt vandaag bovendien veel verder dan onze landsgrenzen alleen. Daarvan getuigt het bezoek van de Franse president E. Macron in november 2018 aan LaVallée of haar internationale ontwikkeling, met de opening van heel wat kantoren in het buitenland (Duitsland, Frankrijk, Italië, Oostenrijk, Spanje, ...). De samenwerking met andere initiatieven die inzetten op een gelijkaardige aanpak om werkers met zogenoemde atypische arbeidsomstandigheden te beschermen en samen te brengen (zoals tijdens het evenement *Bigre! Rencontre*), draagt ook bij tot de grotere invloed van de coöperatie.

Zo is Smart sinds haar oprichting van een statuut van "sociale innovatie" in het "beheer van de professionele transitie voor kunstenaars of

ambachtslui" geëvolueerd tot een "sterke tussenschakel in een gefragmenteerd milieu", deels als vervanging voor de klassieke tussenschakels (regering, vakbonden) en door zich op te werpen als een onmisbare speler in de 'triangulatie' van nieuwe arbeidsvormen (Demoustier 2009, p. 67). Het succes van de coöperatie blijkt ook uit de dialoog die ze teweegbracht over de bepalingen van de omkadering van werk bij het opkomen van de "platformeconomie" en de "uberisatie" van werk in een "postfordistische" context (Dumont, Lamine en Maisin, 2020).

Tot nu hadden academische studies vooral betrekking op "innovaties" wat de onderhandelingen over en de gevolgen van werkrelaties betreft, maar evengoed op de beperkingen ervan voor de ontwikkeling van democratie op de werkvloer (Murgia en de Heusch 2020; Charles et

¹ "Kunstwerkers: [...] verrichten hoofdzakelijk creatief of inhoudelijk werk, zoals curatoren, dramaturgen, scenografen enz. Ze kunnen een belangrijke rol spelen in het creëren, presenteren of begeleiden van projecten met en voor kunstenaars. Het gaat niet om uitvoerende of ondersteunende functies zoals podiumtechnici of boekhouders, [...] die in principe geen eigen, autonome projecten opzetten met en voor kunstenaars." Zie ontwerp van [decreet over de ondersteuning van de professionele kunsten, p. 24](#)

al. 2018). De onderzoekers voelden "kritische sympathie" voor het onderwerp en wilden het karakteristieke voorbeeld van Smart gebruiken om de omstandigheden voor de verandering van werk tot "een geëmancipeerde ervaring" te analyseren. Daarvoor zoemden ze in op de organisatie van de door Smart gemediatiseerde arbeidsrelaties en de

"participatieve en democratische uitdaging" die ermee gepaard gaat (Charles et al. 2018, p. 27).

Die organisatorische aanpak is nuttig en vertaalt zich in een overzicht van de toekomstperspectieven voor werkers en hun emancipatie (Charles, Ferreras en Lamine 2018; Dumont, Lamine en Maisin, 2020). Het is echter

niet mogelijk om een precies idee te vormen over de positie van Smart op de Belgische arbeidsmarkt. Wat is het sociale profiel van de leden van de coöperatie? Welk type werkers doet een beroep op de diensten van Smart in vergelijking met alle anderen die in vergelijkbare sectoren aan de slag zijn?

Smart in de juiste context

De analyses die hier zijn voorgesteld, werden uitgevoerd in het kader van een onderzoeksproject met de steun van het Belgisch Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek over de organisatie van werk in verschillende sectoren van de podiumkunsten in België (dans, muziek en theater) en de effecten ervan op de carrière van kunstenaars en kunstwerkers. Het onderzoeksproject heeft niet direct betrekking op de coöperatie, maar gezien de centrale rol van Smart in die tewerkstellingssectoren – vooral in het Brussels Gewest – en het delicate karakter van de gegevens in verband met de aangiftes van werk, leek het ons relevant om

met hen samen te werken. Het onderzoeksproject heeft dus betrekking op de organisatievormen van werk in de podiumkunsten op basis van nationale administratieve gegevens (Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid – KSZ) en de gegevens van Smart. Een van de eerste voorwaarden om met de gegevens over de leden van Smart te werken, is te kunnen bepalen welke plaats de kunstwerkers van de coöperatie innemen ten opzichte van alle vergelijkbare professionals in België. Daaronder verstaan we alle personen die minstens één keer in de artistieke sector hebben gewerkt, ongeacht hun tewerkstellingsstatuut (loontrekkende/ zelfstandige),

hun artistieke specialiteit of hun locatie (Brussel, Vlaanderen of Wallonië). Uit de administratieve gegevens die we over alle kunstenaars en kunstwerkers hebben, blijkt dat ze over verschillende tewerkstellingsstatuten verdeeld zijn. Tijdens de studieperiode (2005-2015) had 11 % continu een activiteit als zelfstandige; 10 % had een hoofdactiviteit als loontrekker en een activiteit als zelfstandige in bijberoep; 24 % was continu loontrekkende bij één werkgever en 13 % wisselde periodes van werkloosheid af met een activiteit als loontrekkende enz. De mensen die via Smart werken, zijn verhoudingsgewijs meer vertegenwoordigd in het

laatste profiel. Dit artikel geeft toelichting bij de beschrijvende analyses die we hebben gevoerd om duidelijk te maken welke positie Smart inneemt op de artistieke arbeidsmarkt in België.

We reconstrueerden de tewerkstellingstrajecten en sociodemografische profielen van alle personen die tussen 2005 en 2015 minstens één arbeidsovereenkomst of een door de administratieve diensten als artistiek gekwalificeerde prestatie aangegeven hebben, goed voor 88.252 personen. In die populatie identificeerden we 25.531 personen die in dezelfde periode een artistieke prestatie aangaven via Smart. Die eerste

informatie geeft een indicatie van de centrale rol die Smart speelt in de artistieke sector: *bijna een derde van de personen (29 %) die in die periode in deze beroepssector aan de slag gingen, hadden met Smart te maken.*

Deze korte presentatie omvat drie punten. Eerst en vooral stellen we een aantal ontwikkelingen voor die in de periode 2005-2015 een impact hadden op Smart en haar leden. Vervolgens gaan we in op de aspecten die de leden van Smart onderscheiden van de hele actieve Belgische bevolking. Ten slotte tonen we wat hen onderscheidt van alle andere werkers in de artistieke sector. We zullen verschillende

types gegevens gebruiken: gegevens over alle aangiften van werk die behandeld werden door Smart (Smart_tot), gegevens vergeleken met de data verzameld via de KSZ (Smart_BCSS) en secundaire gegevens over werk in België. In al die gevallen beschouwden we personen als kunstwerkers als ze in de referentieperiode minstens één aangifte deden van werk dat als artistiek werd beschouwd. Dankzij die brede definitie kunnen we de profielen van de werkers in al hun diversiteit benutten, in een sector waar de gevestigde professionals slechts het topje van een piramide met een zeer brede basis zijn (Perrenoud en Bataille 2019).

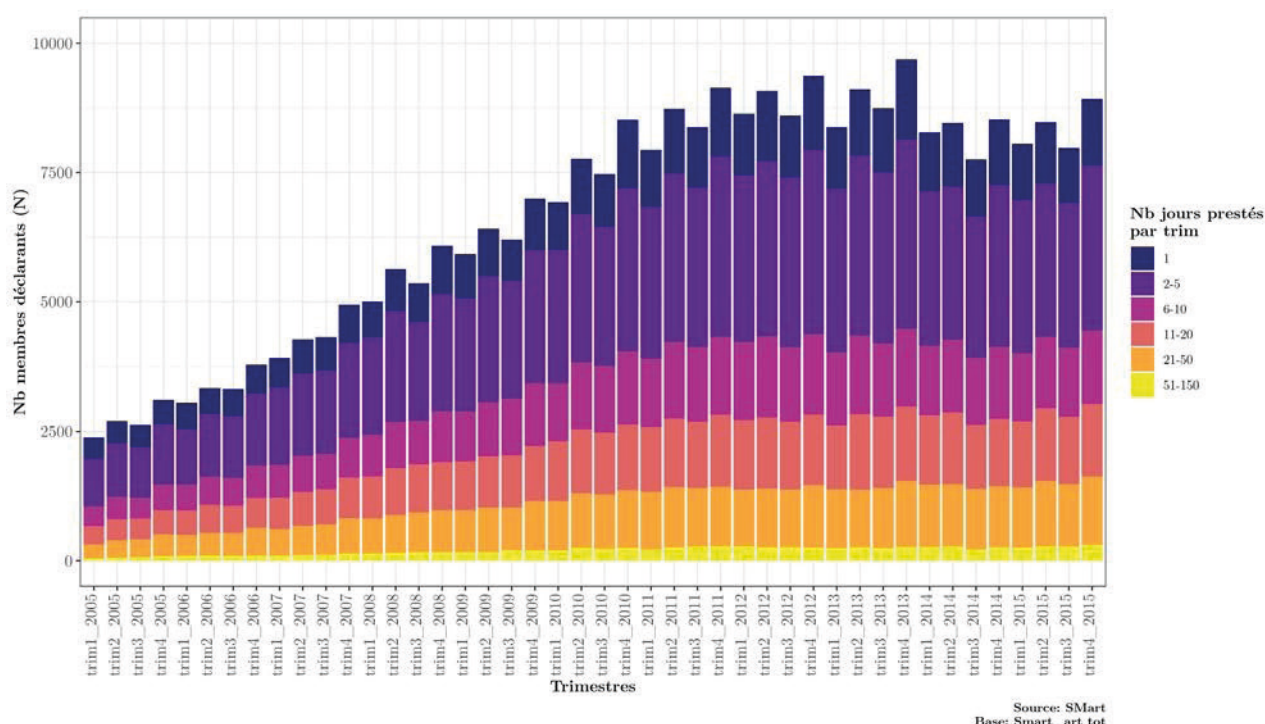
Een uitbreiding in drie fases

Figuur 1 toont de evolutie van het aantal kunstwerkers onder de leden van Smart per trimester. De gekleurde

balken vertegenwoordigen het aandeel van de leden al naargelang de intensiteit van hun via de coöperatie

aangegeven activiteit (aantal werkdagen per kwartaal).

Figuur 1: Evolutie van het aantal kunstwerkers bij Smart, 2005-2015

We zien in deze periode drie bewegingen: een sterke uitbreiding (2005-2011), een plateau (2011-2013), en een daling (2014-2015). Hoewel die dynamiek gekend is (Dumont, Lamine en Manin, 2020, p.226-247), kunnen we er moeilijk de vinger op leggen waarom ze precies in drie fases verloopt. Twee elementen kunnen worden aangehaald. De

afplatting en lichte daling wijzen op een afname van het aandeel kunstwerkers binnen Smart in vergelijking met andere freelancers, die sinds 2006 meer en meer bij Smart terechtkomen (Dumont, Lamine en Manin, p.234-237). Het feit dat er minder leden zijn die werk aangeven, weerspiegelt ook de teruglopende stijging van de omzet die de structuur in

deze periode heeft gekend en de bedenkingen over de globale werking van Smart die daarmee gepaard gingen. We kunnen dus ook aannemen dat de afplatting niet alleen te maken heeft met de kunstwerkers, maar gewoon een afspiegeling is van de meer algemene vertraging van Smarts groei in die periode.

Er is echter minder informatie bekend over de verschillende profielen van leden die werk aangeven ten opzichte van de intensiteit van hun gebruik van de diensten van Smart. We zien hier dat de helft van de leden – en zelfs de meerderheid – in de hele periode slechts af en toe gebruikmaakt van Smart. Het aantal personen dat per kwartaal één tot vijf werkdagen aangeeft,

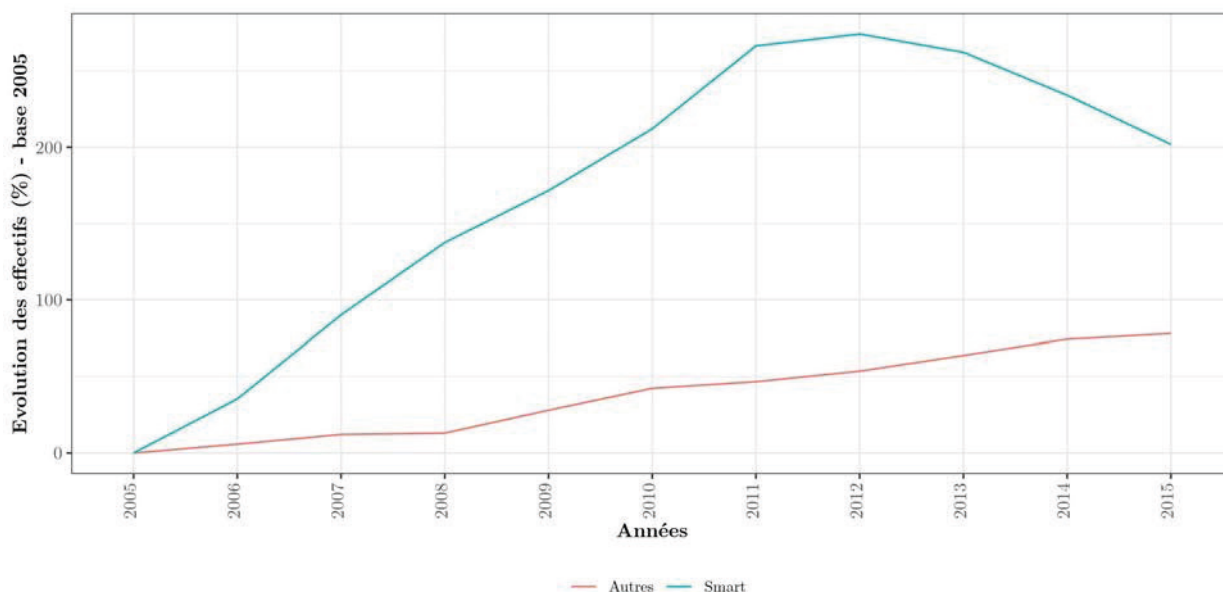
ligt lager dan 50 % van de werknemers voor elk kwartaal. De structuur van de profielen die de Smart-diensten gebruiken, blijft stabiel, omdat de verschillende profielen van 2005 tot 2015 dezelfde proporties aanhouden.

Door de gegevens over het aangegeven werk door de leden van Smart met de gegevens van de KSZ te vergelijken, kunnen we

een overzicht geven van de evolutie van Smart in vergelijking met de evolutie van de populatie van alle Belgische kunstwerkers.

In Figuur 2 vormen de curves een beeld van de evolutie van het aantal kunstwerkers bij Smart (blauwe lijn) en het aantal personen dat artistieke prestaties aangeeft in België (rode lijn).

Figuur 2: Evolutie van het aantal kunstwerkers (Smart en anderen: zelfstandigen in hoofd- en bijberoep, loontrekkenden enz.), 2005-2015

Source: Smart
Base: Smart_BCSS

Tussen 2005 en 2015 bleef het aantal actieve kunstwerkers in België stijgen, met maar liefst 75 %. Die tendens weerspiegelt een fenomeen dat doorgaans in

de meeste industrielanden gezien wordt. Het aantal mensen dat een artistieke carrière nastreeft groeit, ook al is de kans op een duurzame en comfortabele

artistieke carrière niet meer zo vanzelfsprekend (Menger 2010). De evolutiepercentages liggen tot 2011 bijzonder hoog bij Smart; tussen 2005 en 2011 stijgt het aantal

kunstwerkers binnen Smart (toen nog geen coöperatie) met 265 %. Zoals al eerder is gebleken, stagneert hun aantal om daarna te dalen.

Zo zien we dat de daling van de piek die Smart aan het einde van de referentieperiode kende, niet te wijten is aan een lagere aantrekkingskracht van een artistieke loopbaan. Het lijkt er eerder op dat de onderneming geen manier vond om nieuwkomers in de artistieke sectoren aan te trekken. We kunnen uitgaan

van verschillende hypothesen, meer bepaald de ontwikkeling van "sociale bureaus voor kunstenaars" die mogelijk gemaakt werd door een gewijzigde wetgeving over interimwerk in het begin van de jaren 2000 (Koninklijk Besluit van 23 mei 2003 houdende uitvoering van artikel 1, §6, van de wet van 24 juli 1981). Er verschijnen andere organisaties op de markt van het atypische werk die payrolldiensten aanbieden voor kunst- en tijdelijke werkers. Bovendien heeft de bankencrisis van 2008 een

impact op de situatie van werkers, omdat sommigen hun artistieke carrière moeten opgeven.

Om een aantal mogelijke verklaringen voor het verschil in groei van de werknemers bij Smart en op de artistieke arbeidsmarkt te kunnen formuleren, maken we een vergelijkende analyse van het sociale profiel van de kunstwerkers bij Smart. We vertrekken daarbij vanuit het gezichtspunt van de actieve bevolking en kunstwerkers in België.

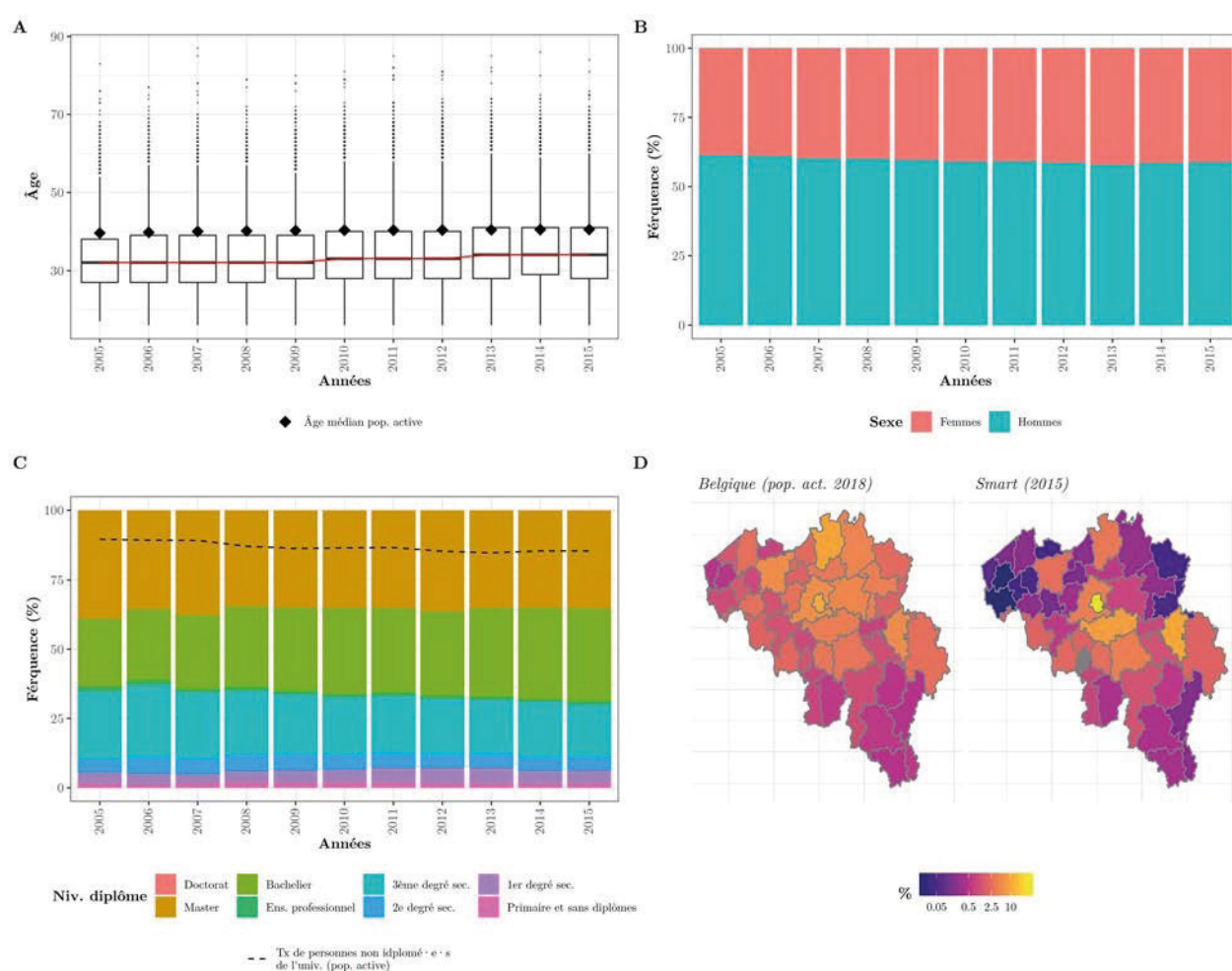
Focus op de actieve bevolking

Om van de kunstwerkers bij Smart een sociaal portret te kunnen schetsen, kunnen we beginnen bij een vergelijking

van de samenstelling van de subpopulatie die ze vormen met die van de hele actieve bevolking

op het vlak van leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en geografische locatie (woonplaats) (Figuur 3).

Figuur 3: De leden van Smart in vergelijking met de actieve bevolking op het vlak van leeftijd (A), geslacht (B), opleidingsniveau (C) en geografische locatie (D).

De kunstwerkers bij Smart lijken jonger te zijn dan de Belgische werknemers in het algemeen (Figuur 3.A):

de gemiddelde leeftijd van de Smart-leden (horizontale rode lijn die de vakjes doorkruist) is ongeveer dertig

jaar, terwijl de gemiddelde leeftijd van de Belgische werknemers dichterbij de veertig ligt (zwarte ruitjes).

Toch wordt dat verschil tijdens de studieperiode kleiner en lijkt de gemiddelde leeftijd bij beide populaties tegen het einde van de periode meer naar elkaar toe te evolueren. De mannen zijn ook oververtegenwoordigd bij de kunstwerkers van Smart. Die vaststelling blijft vrij constant gedurende de hele studieperiode (Figuur 3.B). Een ander opvallend gegeven (Figuur 3.C) houdt verband met het opleidingsniveau. Met meer dan 60 % universitair geschoolden ten opzichte van 13 tot 16 % in de hele

Belgische actieve bevolking, zijn de Smart-leden die in de artistieke sector werken hooggeschoold. In Figuur 3.D kunnen we ook zien dat de leden van Smart vooral geconcentreerd zijn in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en Wallonië. In Vlaanderen zijn ze vaak gevestigd rond de twee grootste steden, Gent en Antwerpen.

Die verschillende kenmerken met betrekking tot de jonge leeftijd, het vaak mannelijke, hoogopgeleide en meer

stedelijke karakter van de populatie van kunstwerkers bij Smart zijn eigenlijk niet verrassend. In de meeste landen die vergelijkbaar zijn met België hebben mensen die actief zijn in de artistieke sector immers vaak dezelfde kenmerken (Menger 2009). De vraag is enkel of die kenmerken meer uitgesproken zijn binnen Smart dan bij Belgische kunstwerkers in het algemeen.

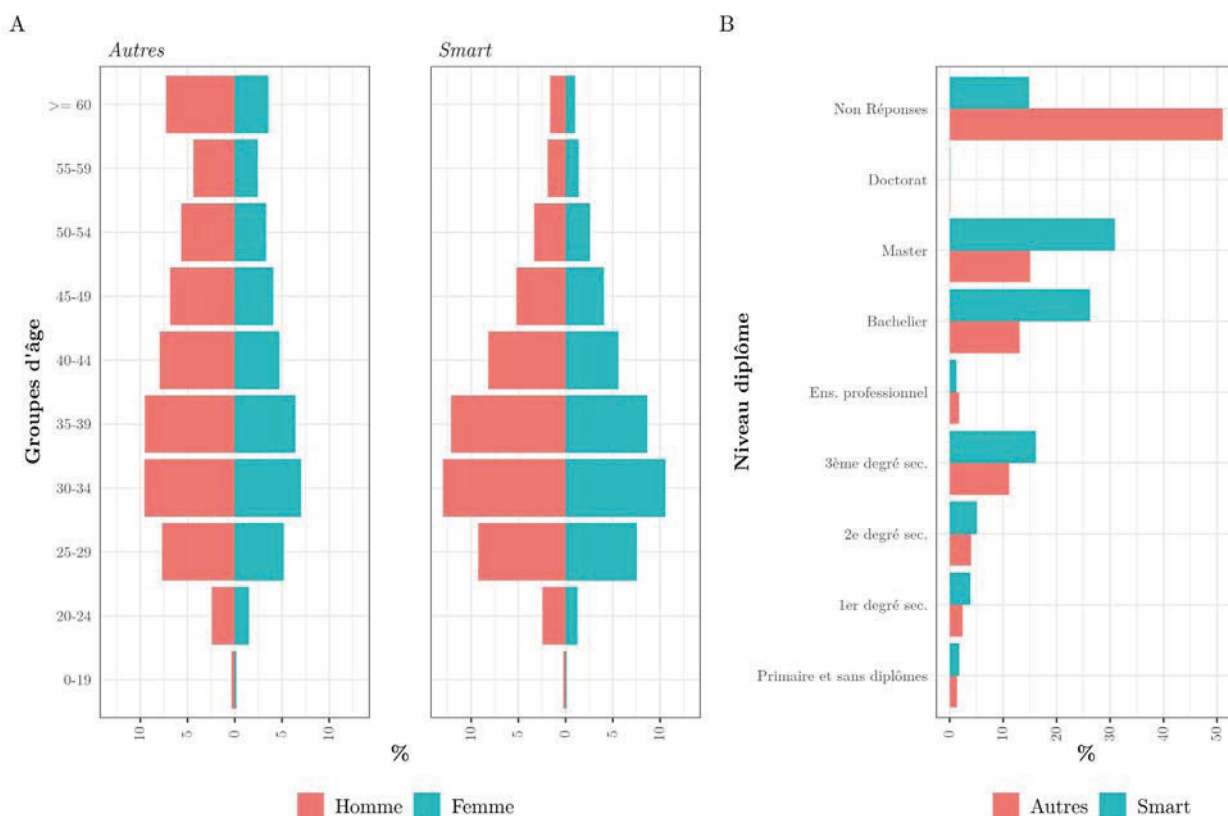
Artistiek profiel

We kunnen bijvoorbeeld het profiel van de Smart-leden vergelijken met dat van alle

Belgische kunstwerkers in de periode 2005-2015 op basis van hun leeftijd (Figuur 4.A)

en opleidingsniveau (Figuur 4.B).

Figuur 4. Profiel van de Smart-leden ten opzichte van alle Belgische kunstwerkers op basis van leeftijd (A) en diploma (B)

Dankzij de leeftijdspiramide (Figuur 4.A) krijgen we een idee van de leeftijd en het geslacht van kunstwerkers die zowel via Smart als via andere organisaties aan het werk zijn. De lengte van de balken per leeftijdsklasse stemt overeen met het aantal personen dat tussen 2005 en 2015 een

artistiek contract aangaf. Het rode gedeelte slaat op de mannen, de turquoisekleurige balken vertegenwoordigen de vrouwen. Eerst en vooral merken we op dat het aandeel vrouwen iets hoger ligt bij de leden van Smart (43 %) dan bij de kunstwerkers die geen lid zijn van Smart.

Misschien worden vrouwen meer aangetrokken omdat de diensten van Smart hoop bieden op een relatieve continuïteit en ze er kunnen rekenen op wederzijdse steun en samenwerking. De onzekerheid van een artistieke loopbaan en het feit dat de artistieke sector

nog vaak een mannenwereld is, hebben immers een grote invloed op de beslissing van vrouwen om geen artistiek beroep uit te oefenen. Ten tweede zien we dat de meeste Smart-leden tussen 30 en 39 jaar oud zijn, terwijl de Belgische kunstwerkers meer over verschillende leeftijdscategorieën verspreid zijn, ook al worden ze steeds jonger. Dat stemt overeen met andere onderzoeken over de moeilijkheden om zich in de artistieke sectoren te handhaven, in het bijzonder voor sommige artistieke profielen, en meer bepaald vrouwen (Bourneton et al. 2019; Buscatto 2008; Coulangeon, Ravet en Roharik 2005; Sorignet 2004). Dat is nog meer het geval als de activiteit leidt tot een vroegtijdige aftakeling van het lichaam. Er worden twee dimensies onderzocht: de manier waarop kunstenaars hun beroep indelen om rekening te houden met hun lichaam (door te

“onderhandelen” met hun werkcollectief) is daar een van. In dat opzicht merken we dat er in de Belgische artistieke populatie relatief veel kunstwerkers van 60 jaar en ouder zijn. Het lijkt er dus op dat kunstwerkers vooral in het begin van hun loopbaan een beroep doen op Smart, waarna sommigen zich wellicht als zelfstandige vestigen of een eigen onderneming oprichten. Anderen kunnen zich dan weer niet handhaven op een bijzonder competitieve arbeidsmarkt.

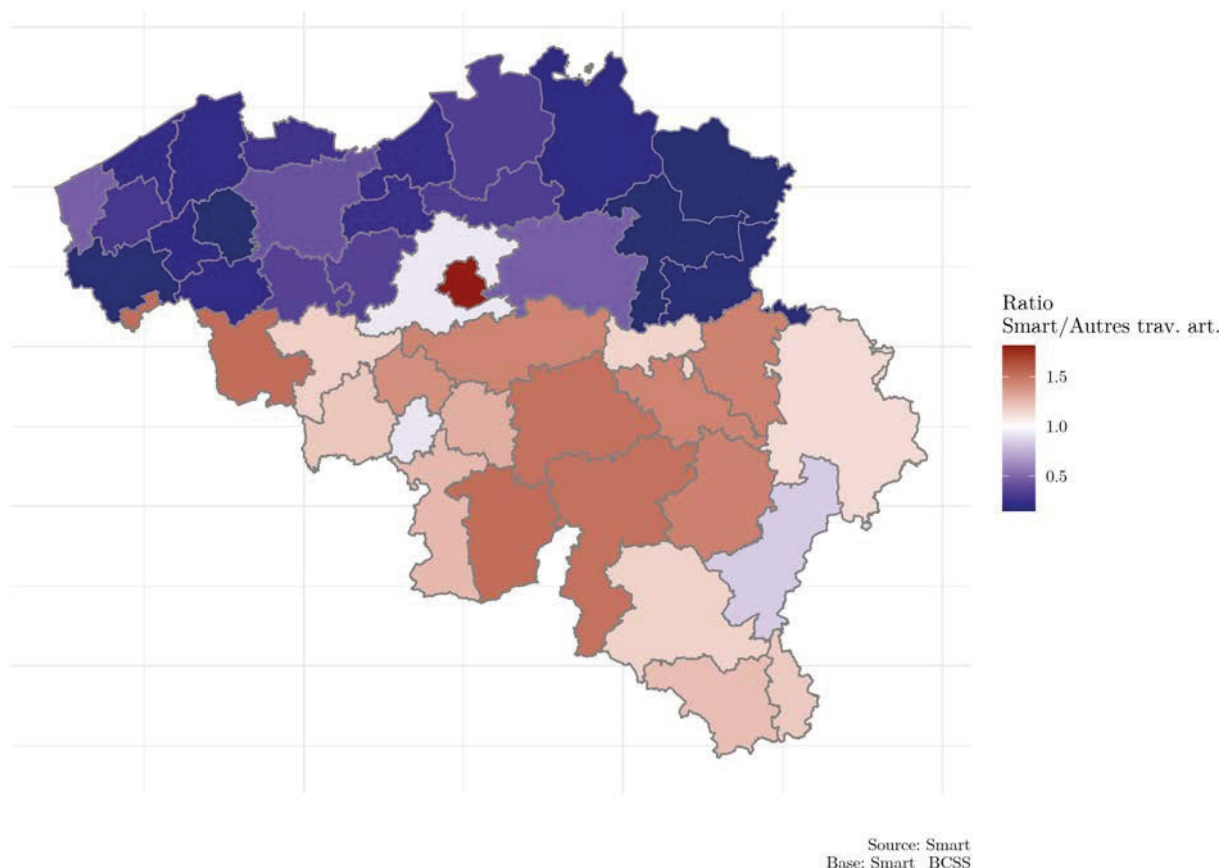
De tweede figuur (4.B) vertelt ons meer over het verschil in diploma's tussen de kunstwerkers van Smart (turquoise) en op het hele Belgische grondgebied (rood). Uit die resultaten blijkt duidelijk dat de via Smart werkende kunstwerkers niet alleen hogere diploma's hebben dan de Belgische actieve bevolking, maar ook ten opzichte van de hele

populatie van Belgische kunstwerkers.

Bijna 60 % van de Smart-leden heeft een hoger diploma (bachelor en master), terwijl dat voor slechts 30 % van de Belgische kunstwerkers het geval is. We moeten die resultaten echter nuanceren, aangezien de variabele 'opleidingsniveau' ontbreekt voor 42 % van de Belgische kunstwerkers (die geen toegang hebben tot een werkloosheidsuitkering).

Ten slotte bekijken we hoe de Smart-leden verdeeld zijn over het Belgische grondgebied ten opzichte van de verdeling van Belgische kunstwerkers. Op Figuur 5 zien we in het rood de arrondissementen waar de leden van Smart oververtegenwoordigd zijn ten opzichte van alle Belgische kunstwerkers. In de blauwe arrondissementen zijn de Smart-leden ondervertegenwoordigd.

Figuur 5. Over-/Ondervertegenwoordiging van de Smart-leden per arrondissement

Als we aannemen dat het Franstalige deel van België en de enkele Vlaamse steden waar Smart gevestigd is, ook de plaatsen zijn waar haar leden wonen, kunnen we duidelijk uit het kaartje afleiden dat de meeste leden van Smart afkomstig zijn uit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en het Waals Gewest. Dankzij die verschillende resultaten is het mogelijk om een objectief beeld te schetsen van het profiel van de kunstenaar die via Smart

werkt, als eerder Franstalig, jong en hoogopgeleid.

Hoewel Smart inkt doet vloeien, zowel vol lof als meer kritisch, blijft ze toch succesvol. Ook al steeg het aantal actieve gebruikers tussen 2011 en 2015 om daarna weer te dalen, toch speelt de coöperatie goed in op de hedendaagse veranderingen op de arbeidsmarkt, meer bepaald de versnippering van werk voor korte periodes en bij

verschillende werkgevers waar "autonome werkers" of "slash workers" mee te maken krijgen, om de meest recente begrippen te citeren (Soru en Zanni, 2020).

Deze onderzoeksnota had tot doel een nauwkeurige beschrijving te leveren van het profiel van de kunstwerkers die hun activiteiten via Smart aangeven, met behulp van gegevens over de tewerkstelling van alle Belgische kunstwerkers. De

resultaten die in dit artikel naar voor kwamen, staven het feit dat Smart een belangrijke plaats inneemt op de Belgische artistieke arbeidsmarkt. Bijna een derde van de personen die tijdens de onderzoeksperiode aan het werk gingen in de artistieke sector hadden immers te maken met de coöperatie. Daarnaast zijn de kunstwerkers die een beroep doen op de diensten van Smart bijzonder jong, mannelijk, stedelijk, Franstalig en (hoog)geschoold. Ten slotte tonen de resultaten dat de gebruiksprofielen bijzonder divers zijn. We konden immers vaststellen dat minstens de helft van de leden van 2005 tot 2015 slechts één enkel contract via Smart aangaf, dat 40 % van de leden min of meer continu actief is en dat 10 % van de leden geregeld meer dan 10 à 20 prestaties

per trimester aangeeft. Met het oog op die verschillende gebruiksprofielen zou het interessant zijn om meer te weten te komen over de sociodemografische kenmerken van de leden.

Als we kijken naar de uitstraling van Smart op politiek, institutioneel en academisch vlak, leidt het geen twijfel dat de sociale innovatie waarvoor de coöperatie ijvert, aanslaat en een inspiratie blijft vormen voor tal van beschouwingen over werk, tewerkstelling en de recente evolutie ervan. Uitgaande van de veronderstelling dat de organisatorische ideeën en concepten passen in een bijzondere materiële en sociale context, wilden we bijdragen tot een reflectie over het overdraagbare karakter van

de Smart-ervaring. Daarom baseerden we ons op het sociologische profiel van haar leden om elementen aan te reiken over de bijzondere sociale verankering van de onderneming en de evolutie van die verankering naarmate de tijd vordert. We hopen dan ook dat dit onderzoek kan bijdragen tot een beter begrip van de sociale en materiële omstandigheden van mogelijke innovaties ontwikkeld door Smart, en tot de bevordering van haar verbintenis om samenwerking te stimuleren en mensen te verenigen.

Pierre BATAILLE
en Louise DE BRABANDÈRE

september 2021

Vertaling en adaptatie:
Sara MUSCH, februari 2022

Bibliografie

BATAILLE Pierre, DE BRABANDÈRE Louise, *La musique de Smart*, onlinepublicatie Smart, 2018

BOURNETON Florence et al, 2019, *Garder les pieds sur scène. Conditions du maintien d'une activité artistique dans les secteurs de la danse et du cirque*, Recherches sociologiques et anthropologiques (502):167-90.

BUSCATTO Marie, 2008, *Tenter, rentrer, rester : les trois défis des femmes instrumentistes de jazz*, Travail, genre et sociétés, nr. 19(1):87.

COULANGEON Philippe, RAVET Hyacinthe et ROHARIK Ionela, 2005, *Gender Differentiate Effect of Time in Performing Arts Professions: Musicians, Actors and Dancers in Contemporary France*, Poetics 33(56):369-87.

CHARLES Julien, FERRERAS Isabelle et LAMINE Auriane, 2018, *Conflit Smart/Deliveroo: quelle perspective d'émancipation pour les coursiers*, Politique : revue belge d'analyse et de débat, 2018.

CHARLES Julien, FERRERAS Isabelle, LAMINE Auriane, CASTERMAN L. et CRAVATTE Tanguy, 2018, *Pratiques et organisation du travail démocratique chez Smart*, Brussel, Smart.

DEMOUSTIER Danièle, 2009, *Smart : un intermédiaire au service de la consolidation ou de la normalisation des pratiques culturelles ?*, L'Observatoire, 2009, nr. 35, p.64-67.

DUMONT Daniel, LAMINE Auriane, & MAÏSIN Jean-Benoît, 2020, *Le droit de négociation collective des travailleurs indépendants : cadrages théoriques et études de cas*, Brussel, Larcier.

MENGER Pierre-Michel, 2010, *Les artistes en quantités. Ce que sociologues et économistes s'apprennent sur le travail et les professions artistiques*, Revue d'économie politique, 2010, vol. 120, nr. 1, p. 205-236.

MENGER Pierre-Michel, 2009, *Les Professions Artistiques et Leurs Inégalités* in Didier DEMAZIÈRE en Charles GADEA

(uitg.), *Sociologie Des Groupes Professionnels*, Parijs, La Découverte, p. 355-366.

MURGIA Annalisa en DE HEUSCH Sarah, 2020, *It Started with the Arts and Now It Concerns All Sectors: The Case of Smart, a Cooperative of 'Salaried Autonomous Workers'* in Stephanie Taylor en Susan Luckman (uitg.), *Pathways into Creative Working Lives*, Cham, Springer International Publishing (coll. 'Creative Working Lives'), p. 211-230.

PERRENOUD Marc en Bataille Pierre, 2019, *Vivre de La Musique ?*, Lausanne, Antipodes.

SORIGNET Pierre-Emmanuel, 2004, *Sortir d'un métier de vocation : le cas des danseurs contemporains*, Sociétés contemporaines 56(4), p.111-132.

SORU Anna en ZANNI Cristina, 2020, *WP1 - Contingent and Slash Workers in Europe. An Analysis of Eurostat Data*, Working Paper SWIRL PROJECT.